

VII МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

20-22
ОКТАБРЯ

НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ВЫЗОВЫ XXI ВЕКА

Нур-Султан, Казахстан

**ОБЪЕДИНЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В
ФОРМЕ АССОЦИАЦИИ
«ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ «БОБЕК»
КОНГРЕСС УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА**

**"SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD:
CHALLENGES OF THE XXI CENTURY"**

**атты VII Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция
ЖИНАҒЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**VII Международной научно-практической
конференции
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ:
ВЫЗОВЫ XXI века»**

СЕКЦИЯ 09. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

I ТОМ

НУР-СУЛТАН – 2020

**SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD:
CHALLENGES OF THE XXI CENTURY"
NUR-SULTAN, KAZAKHSTAN, OCTOBER 2020**

**УДК 378 (063)
ББК 74.58
С 940**

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Ж.Малибек, профессор; З.Е.Кабульдинов, д.и.н., профессор;
Ж.Н.Калиев к.п.н.; Маслов Х.Б., PhD;
Лю Дэмин (Китай),
Е.Л. Стычева, Т.Г. Борисов (Россия)
Заместители главного редактора: Е. Ешим, Е. Абиев (Казахстан)

С 940

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD: CHALLENGES OF THE XXI CENTURY» материалы VII Международной науч-прак. конф. (ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ) / сост.: Е. Ешим, Е. Абиев – Нур-Султан, 2020 – 156 с.

ISBN 978-601-332-271-1

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD: CHALLENGES OF THE XXI CENTURY» атты VII Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жинағына Қазақстан, Ресей, Қытай, Түркия, Белорус, Украина, Молдова, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Грузия, Монғолия жоғары оқу орындары мен ғылыми мекемелердің қызметкерлері мен ұстаздары, магистранттары, студенттері және мектеп мұғалімдерінің баяндамалары енгізілді. Жинақтың материалдары жоғары оқу орнындары мен ғылыми мекемелердегі қызметкерлерге, оқытушыларға, мектеп және колледж мұғалімдеріне, магистранттар мен студенттерге арналған.

VII Международная научно-практическая конференция «**НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ВЫЗОВЫ XXI века**», включают доклады ученых, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Россия, Китай, Турция, Белорусь, Украина, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Монголия). Материалы сборника будут интересны научным сотрудникам, преподавателям, учителям средних школ, колледжей, магистрантам, студентам учебных и научных учреждений.

**УДК 378 (063)
ББК 74.58**

ISBN 978-601-332-271-1

**© ОЮЛ в форме ассоциации
«Общенациональное движение «Бобек», 2020**

көрсете бастауы Зейнептің алда тұрған әңгімеге деген ынтызарлығын *әрі қоздырып, әрі бәсеңсітіп* кетті.

-Сіз бөтен емес, менің *бұрынғы* үйімнің *қазіргі* иесісіз ғой,- деді.

Айтөре бояусыз шараптан екі фужерге құйып, тағдыр дегеннің соншалықты қызық екендігіне таңданып, *жаман ба, жақсы ма, аз ба, көп пе*, жер бетіндегі бір күндік тіршілікке ештеңе жетпейтінін, осыған дейін *қырын қарап келген тағдыр қабағының* енді *ашыла түсуі үшін* ішпек болып енді соғыстыра бергенде есік қоңырауы ызың ете қалды.

Келе қалса да *жұмыс бабы, тіршілік қамы* деген қасаң қарым-қатынастың, *қуаныш-ренішке* байланысты *алыс-жақындардың* мейірім-ықыластарынан әрі аса қоймаған аралас- құраластық еді.

Тереңге ұмтыламыз деп саязда жатқанды, әріге ұмтыламыз деп беріде тұрғанды көруден қалған шығармыз.

Қорыта келгенде айтарымыз Д. Исабеков шығармалары жазушының шеберлігін тағы да паш еткендей, жатық тілмен, сүйкімді стильмен, әдемі де, әсерлі әдіспен өрілгеніне көз жеткізу қиын емес.

Қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасы бар, қара сөздің қас шебері автордың қай әңгімесі болмасын қызғылықты оқылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Исабеков Д. Ай-петри ақиқаты. – Алматы: Жазушы. -1990ж.-287б
2. Шалабаев Б. Көркем проза тілі.- Алматы: Білім.-1994ж.-121б
3. Балақаев М. Жанпейісов Е. Қазақ тілінің стилистикасы- Алматы: Дәуір, 2005.-256

б

4. Вертаева Л.В. Антитеза как принцип организаций художественного текста.Канд. дисс. автореф. Минск., 1984, 51-б.

УДК 811.512.133'28

ADABIY VA DIALEKTAL NORMA, SO'ZLASHUV TILI

Ashirbaev Samixan

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili
va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori
Toshkent, O'zbekiston Respublikasi

Abstract. *In world linguistics, including Uzbek linguistics, the issue of literary language has been resolved, it does not require additional commentary, but in Uzbek linguistics it is often assessed in opposition to dialects. The oral form of literary language is also discussed, but its rules are often violated in free circulation. This of course occurs due to the interference of elements of dialect in speech. The article clarifies the relationship between dialect and literary language in Uzbek linguistics, the existence of the norm of dialects and the concepts of spoken language.*

Key words: *literary language, dialect, spoken language, oral literary language, norm of dialects, classic writer, own and acquired layer words.*

Muammoning dolzarbligi. O'zbek tilshunosligida *adabiy tilning* normalar tizimidan iborat ekanligi to'g'risida fikrlar ko'p aytilgan, uning og'zaki shakli deganda esa adabiy tilning yozma shakli asos qilib olinishiga ishora qilinadi va orfoepik normalari belgilangan, lekin amalda u doimo buzilib kelmoqda. Buning orasida *shevaning* ham nutq jarayonidagi o'rniga baho berilmay kelinmoqda. Maqomi belgilanmagan *so'zlashuv tili* to'g'risida ham fikrlar borki, ularni tartibga solish vaqti yetib qoldi. Bu maqolada ushbu tushunchalarga aniqlik kiritish zaruriyati hisobga olindi. Maqolada mavjud fikrlarning mohiyati tahlil qilindi va o'z qarashlarimiz bilan ular boyitildi.

Maqola tahlil va tavsifdan iborat.

Muammoning yechimi. Aksariyat ilmiy tadqiqotlarda adabiy til, so'zlashuv tili (nutqi), sheva (dialekt, lahja) munosabatlariga doir fikrlarga duch kelamiz. Fanda adabiy til va shevaning farqlanishi bilan bog'liq bo'lgan masalada munozaraga ehtiyoj qolmagan. To'g'ri, bu masala atrofida ilmiy tadqiqotlar olib borilishi uchun mavzular hamon bor. Bu maqolada adabiy til va shevalar munosabatiga emas, balki bu ikki tushuncha bilan birga qo'llanayotgan so'zlashuv tili (nutqi) hodisasining tildagi o'rni masalasi hamda shevalarning ham o'z normalar tizimi borligi munozara qilinadi.

Har bir adabiy til normalar sistemasidan iborat bo'ladi. Bu isbot talab qilmaydigan haqiqat bo'lib, uning ham o'ziga xos xususiyatlari bor. Ma'lumki, adabiy til normasi tarixiy kategoriya bo'lib, u muayyan davrning talablarini aks ettiradi. Garchand, o'zbek adabiy tili qadimgi turkiy tildan to hozirgacha bo'lgan uzoq davrni bosib o'tgan bo'lsa-da, u turli davrlarda o'z normalar tizimiga ega bo'lgan. Boshqacha aytganda, bir tilning turli davrlarida normalar tizimi o'ziga xos xususiyat kasb etadi va davr adabiy tilining asosiy belgisi bo'lib tarixda qoladi. Adabiy til normasining yuzaga kelishida ikki an'ana borligi ayon bo'lib qolmoqda:

1. Adabiy normalar stixiyali ravishda yuzaga keladi. Boshqacha aytganda, uning qoida-qonunlari biror shaxs yoki ijtimoiy guruh tomonidan yaratilmaydi, balki atoqli va buyuk adiblarning asarlari adabiy til namunasi sifatida qabul qilinadi. Eski o'zbek adabiy tili degan nomda butun dunyoga mashhur bo'lgan o'zbek adabiy tili Atoiy, Lutfiy, Sakkokiy, Alisher Navoiy, Bobur kabi mumtoz adiblar asarlari tili tufayli shakllangan va shu davr adabiy tili an'anasi, ya'ni normasi sifatida e'tirof qilingan.

2. Bunday an'anada yuzaga kelgan va davr ijtimoiy guruhlari tomonidan e'tirof etilgan bo'lsa-da, ushbu adabiy tilni boyitish, unda so'z va grammatik shakllarning qo'llanishi masalalari mutafakkir adiblarimiz tomonidan ta'rif va tavsif qilib borilgan. Bu borada biz Alisher Navoiy bobokolonimizning xizmatlarini alohida ta'kidlashimiz lozim bo'ladi. U "Muhokamatul lug'atayn" asarida o'zi ijod qilgan davr adabiy tilining leksik, fonetik, grammatik normalarini shakllantirish va uni asoslashga erishganki, bu ulkan ishi uni o'zbek adabiy tilining asoschisi deb atalish sabablaridan biri bo'lib xizmat qilgan edi.

3. Adabiy tilning xususiyati, unda amal qiladigan qoidalar ma'muriy organ tashkil etgan ijtimoiy guruhlardan ishlab chiqiladi va takomillashtirib boriladi, ya'ni adabiy til normalari yaratiladi. Hozir amal qilayotgan adabiy tilimiz ijtimoiy guruhlardan, olimlardan ishlab chiqilgan va Davlat uni ma'qullagan.

Adabiy til normalarini belgilash yozuv madaniyati bilan uzviy bog'langan. O'zbek xalqi tarixda arab, kirill, lotin alifbosidan foydalanib keldi hamda shu alifbo xususiyatlaridan kelib chiqqan holda adabiy til (yozuv) normalariga rioya qilgan.

Shuni ta'kidlash joizki, adabiy tilning normalari to'g'risida gap ketganda, uning yozma shakli e'tiborda tutiladi. Adabiyotlarimizda uning og'zaki shakli to'g'risida ham ma'lumot beriladi. Demak, bir adabiy tilning ikki shakli va ikki tipdagi normasi to'g'risida fikr yuritish lozim bo'ladi. Garchand, adabiy tilning og'zaki shakli uning yozma shakli asosida yuzaga kelsa-da, uning o'ziga xos tizimi borligi ma'lum. Muhimi, u endi kishilarning kundalik turmushda faol ishlatayotgan shevasiga yoki har bir shaxsning adabiy tilni qanchalik o'zlashtirganligiga to'qnash keladi, demak, bu adabiy til normalaridan ixtiyor-beixiyor chekinishiga olib keladi va

u ham o'z navbatida bu adabiy tilning shevalarimiz yoki bir guruh shevalar tomon siljishga olib keladi. O'zbekiston televideniesidagi munozaralarda buning yaqqol namunasini ko'ryapmiz, ya'ni notiqning tajribali, tajribasiz, o'qimishliligidan qat'iy nazar, shevalarimizga beixtiyor murojaat qilinmoqdaki, bu jarayon tobora kuchaymoqda. Adabiy til va sheva unsurlarini ishlatgan holda o'z nutqini tashkil etish, ayniqsa, boshlovchilarimiz nutqiga ham tegishli bo'lib turibdi. Xo'sh, bu holni qanday baholashimiz kerak? Tanqidchilarimizga qo'yib berilsa, albatta, u salbiy baholanadi. Shuni aytish lozimki, sof adabiy til normalariga rioya qilgan holda yoza oladigan shaxslarimiz ko'pchilikni tashkil etadi, lekin sof o'zbek adabiy tilida o'z nutqini dialektizmlarsiz, jargon va vulgar so'zlarsiz tashkil eta oladigan birorta shaxsni uchratish qiyin. Demak, adabiy til va sheva o'rtasida qandaydir oraliq hodisa mavjudligi to'g'risidagi fikr o'z tasdig'ini topadigan ko'rinadi. Bu yangilik emas, balki bu hodisa tilshunoslikda *so'zlashu vtily* (u rus tilidagi "разговорный язык" iborasidan tarjima qilib olingan) deb yuritilmoqda.

Rasmiy doiralarda (ilmiy munozara, televidenie bahslarida) ba'zan shevaga xos so'zlardan beixtiyor foydalanishlarni salbiy hodisa deb qarashga qo'shilmagan bo'lardik, chunki sheva faktlari ham o'z tilimiz boyligidir, u bugun adabiy til normasi bo'lmasligi mumkin, lekin bora-bora u adabiy til normasiga aylanishi tabiiy. Hatto adabiy tilning yozma shaklida ham ustoz adiblar ijodida shunday dialektal so'zlar qo'llangan, ularni, so'zsiz, adabiy tilimizning imkoniyati deb qarash lozim bo'ladi. Jumladan, so'z tanlashga o'ta ziqna bo'lgan Said Ahmad asarlarida ham shevalarimizning nodir boyligini dialogik nutqda emas, balki muallif nutqida keltirib boriladiki, unga faqat ijobiy munosabatda bo'lishimiz lozim. Ulug' adib ijodidagi *andak, shundaqa, manavi, ishkopcha, ko'cha oshi, qandoq, eshikdagilar (oila), yetov (boshchiligi), alang-jalang* so'zlari adabiy tilni bezab turibdi (misollar "Kiprikda qolgan tong" qissasidan olindi).

Axborot tizimlarida va fanda shevalar muayyan hududlarning bevosita muloqot quroli ekanligi aytilgani holda, ularning yo'qolib ketishi to'g'risida ham fikrlar uchraydiki, uni haqiqatdan uzoq, deb hisoblaymiz, lekin ular o'zining dastlabki xususiyatlarini o'zgartirishi mumkin [<https://studfile.net/previevw>]. Odatda sheva haqida fikr yuritilganda, u adabiy tilga qarama-qarshi qo'yiladi. Bir jihatdan to'g'ri, lekin adabiy til kabi shevalarning ham o'z normasi mavjudligi to'g'risida adabiyotlarda fikrlarni uchratmadik, lekin "Rus dialektologiyasi"ning bir o'rnida, ya'ni adabiy til normasi va dialektlar to'g'risida gap ketganida "dialektlar normasi adabiy til singari qat'iy emasligi" aytiladi, xolos [Bromley, 1989, 6]. Bu fikr tasodifiy aytilgan bo'lsa-da, shevalar ham o'ziga xos normaga ega bo'ladi, degan tushuncha anglashiladiki, uni rivojlantirish lozim bo'ladi, lekin bu norma sheva doirasida bo'ladi. Har bir shevaga xos normani aniqlash va anormadan saqlanish dialektologning tadqiqot jarayonidagi asosiy ishidir. Ta'kidlash joizki, mahalliy dialektlar, bir tomondan, hozirgi o'zbek adabiy tilining, ikkinchi tomondan, qo'shni shevalarning (ba'zan tillarning) ta'siriga uchrashi mumkin. Bu esa shevani o'rganayotgan tadqiqotchiga ancha mushkulliklarni keltirib chiqaradiki, undan chiqib ketish faqat shevalar bilimdonlarigagina nasib etadi. Ma'lumki, shevalar bo'yicha tadqiqot ishlari ikki toifadagi shaxslar tomonidan amalga oshirib kelinmoqda: 1) sheva vakili bo'lmagan shaxs. Bunday shaxslar sheva xususiyatlarini, ya'ni shevaning adabiy tildan farqli xususiyatlarini yaxshi payqay oladilar, bu jihatdan sheva vakiliga nisbatan ustun turadi; 2) sheva vakili bo'lgan shaxslar. Ular shevaga xos xususiyatlarni ba'zan ajratib ololmasligi mumkin, chunki ular o'zlari o'rganayotgan shevaga moslashib qolgan bo'ladi, lekin sheva vakillari nutqidagi sof sheva faktlari va o'zlashgan faktlarni jiddiy farqlash imkoniyatiga ega bo'ladi va sheva normasini o'rnata oladi, bu masalada sheva vakili bo'lmagan shaxsdan ustunlikka ega bo'ladi. Dialektologik tadqiqotlarda shevalarning o'z normasi jihatidan yondashish muhim bo'lib turibdi. Hech sir emaski, hozirgi tadqiqotlarda shevadan nimani topsa, shuni sheva fakti sifatida talqin qilish an'ana bo'lib qolgan. Demak, endilikda tadqiqotlar shevaning o'z (birlamchi) va o'zlashtirilgan qatlamlarini anglagan holda olib borilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu o'rinda

o'zlashgan terminini aslida sheva uchun yot bo'lgan har qanday til unsuriga nisbatan ishlatish mumkin bo'ladi.

Endi so'zlashuv tili masalasiga to'xtalamiz. Garchand, aniq aytilmasa-da, dialogik nutqdagi dialektal so'z, jargon va vulgar so'zlarni qo'shib gapirish so'zlashuv nutqi [Abdusaidov, 2016, 82] sifatida taqdim qilingan ishlar bor. B.O'rinboev so'zlashuv nutqining rus va o'zbek tilshunosligida o'rganilishini tavsif qiladi va so'zlashuv nutqini yozma nutq va dialekt o'rtasidagi oraliq shakl (forma) deb ataydi [O'rinboev, 1974, 14]. Axborot tizimlarida adabiy tilning og'zaki shakli so'zlashuv tilini anglatishi ta'kidlangani holda, uning eng muhim turlari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi: *mahalliy dialektlar, ijtimoiy dialektlar, oddiy so'zlashuv nutqi (просторечие), "umumiy" so'zlashuv tili*. Ko'rinadiki, so'zlashuv tili to'g'risida yagona tushuncha yo'q. Ulardan eng so'nggisi to'g'risida shunday izoh beriladi: ya'ni bu til yirik shahar shevalarida yuz beradi, bu yerda aholi juda ko'p yig'ilganligi uchun ham shevalar orasidagi farqlar yo'qolib ketadi va shaharning umumiy so'zlashuv tili paydo bo'ladi va u adabiy tildan kichik farq qiladi. Bunday dialektlar adabiyotlarda "urban dialekt" degan termin bilan yuritilmoqda va u o'ziga xos dialektni hosil qilmoqda. Xo'sh, bu jarayon o'zbek shaharlari, xususan, Toshkent shahrida ham amal qiladimi, degan savol tug'iladi. Toshkent shahri ham dunyoning yirik aholi punktlaridan biri, lekin kuzatishlarimiz bu yerda hamon Toshkent shahar dialektining singdiruvchi pozitsiya egallayotganligini ko'rish mumkin, ya'ni ota-onalari boshqa joylardan ko'chib kelganlarning bog'cha, maktab yoshi bolalari Toshkent shevasini o'zlashtirmoqda, kattalar esa adabiy tilda gapirishga urinadilar, ammo nutqiy qiyinchilik yuzaga kelgan hollarda har qaysisi o'z (ona) shevasini aralashtirib gapirish an'anasi paydo bo'lmoqda. Albatta, bunday holatni Toshkent shahri uchun so'zlashuv tili sifatida qabul qilish mumkin emas. Bu shaharga, yirik shaharlarga ko'chib kelayotgan o'zbeklarimiz oilalarida hamon o'z shevalarida muloqot qiladilar va ko'chada hamda rasmiy doiralarda adabiy tilda (biroz buzibroq bo'lsa-da) muloqot qiladilar. Demak, o'zbek tilida so'zlashuv tili degan tushuncha ishlaymaydi, balki o'zbeklarimiz jamoat joylarida adabiy tilda (avval ta'kidlaganimizdek, qismn o'z shevasi unsurlari bilan) va o'z shevalarida muloqotda bo'lmoqdalar.

Masalaning bir nozik tomoni ham bor. U ham bo'lsa, "so'zlashuv tili", "so'zlashuv nutqi" terminlarining tarkibi mantiqan to'g'ri tuzilmaganligidir, "til", "nutq", "so'zlashuv" so'zlarining barchasida "so'zlashish" tushunchasi bor. Demak, "so'zlashuv tili", "so'zlashuv nutqi" tarzida qo'llashimiz tautologiyaning o'ziginasidir. Bunday fikr yuritishdan maqsad o'zbek tilshunosligida bu terminlardan foydalanishga hojat yo'qligidir.

Ma'lum bo'ladiki, o'zbek tilida biz adabiy tilning yozma va og'zaki shakli haqidagina fikr yuritishimiz lozim va og'zaki nutqimizda unga xos bo'lgan normani saqlashga da'vat etishimiz o'rinli bo'ladi.

Shuni aytish lozimki, har bir til va uning shevalari holati va taraqqiyotiga shu tilning funksional holatiga qarab baho berish lozim bo'ladi. Ingliz, rus tillaridagi shevalarning xususiyati u yerlarda shahar aholisining tili tub va migrantlar tili asosida shakllanmoqda. O'zbek shevalari taraqqiyotida bu kabi jarayonlar yo'q, balki har bir sheva o'zining tarixiy xususiyatlarini asosan saqlab qolmoqda va harqaysi shevaning o'ziga xos normalari ham mavjud

АДАБИЁТЛАР:

Абдусаидов А. Нутқ маҳорати. – Самарқанд, 2016.

Бромлей С. В. Русская диалектология. – Москва: Просвещение, 1989.

Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. -Тошкент: Фан, 1974.

Саид Аҳмад. Киприкда қолган тонг. –Тошкент: Шарқ, 2003.